

MARTIN SOUKUP

KAROLINUM

TERÉNNÍ VÝZKUM V SOCIÁLNÍ A KULTURNÍ ANTROPOLOGII

Terénní výzkum v sociální a kulturní antropologii

Martin Soukup

Recenzovali:

prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc.

doc. PhDr. Lubomír Tyllner, CSc.

doc. PhDr. Zdeněk Uherek, CSc.

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz

Redakce Josef Táborský

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2014

© Martin Soukup, 2014

ISBN 978-80-246-2567-6

ISBN 978-80-246-3573-7 (online : pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2017

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Ach, jsi zpátky.

Ano.

Bylo to nudné?

Ano.

Byl jsi hodně nemocný?

Ano.

Přivezl jsi zpátky poznámky, které nemají ani hlavu, ani patu a zapomněl ses zeptat na všechny důležité otázky?

Ano.

A kdy se tam vrátíš?

Chabě jsem se pousmál. Již o šest měsíců později jsem se vrátil k Dowajům.

Nigel Barley

OBSAH

Úvod	9
1. Povoláním antropolog	13
2. Rozsah a působnost antropologie	17
2.1 Antropologie jako holistická a komparativní věda	18
2.2 Systematika antropologie	24
2.3 Předmět zájmu kulturní antropologie	26
2.4 Kulturní relativismus	29
3. Antropologie jako věda o „jiných“	33
3.1 Údiv a zázračné nové světy	35
3.2 Reprezentace divocha v evropském myšlení	37
3.3 Mýtus (ne)ušlechtilého divocha	41
4. Vývojové proměny metody antropologie	45
4.1 Dotazníky, návody, příručky a zpovědi	49
4.2 Expedice jako způsob provádění terénního výzkumu	52
4.3 Antropolog na verandě	55
4.4 Od extenzivního k intenzivnímu terénnímu výzkumu	60
4.5 Emické nebo etické aneb kde hledat kulturu?	63
4.6 De(kon)strukce časoprostorové jednoty kultury	67
4.7 Proměny pojmu kultura a současná témata terénního výzkumu	74
5. Techniky terénního výzkumu	77
5.1 Sám sobě týmem	79
5.2 Design a fáze terénního výzkumu	81
5.3 Rešerše literatury	83
5.4 Vstup do terénu a kulturní šok	85
5.5 Poznámky a záznamy	89
5.6 Zúčastněné pozorování	93
5.7 Práce s informátory	97
5.8 Životní příběhy	103
5.9 Získávání genealogických dat	106
5.10 Mapy a prostor	114
5.11 Vizuelní prostředky výzkumu	117
5.12 Tělo, antropolog a terénní výzkum	123
5.13 Reflexe terénního výzkumu	127
5.14 Etika terénního výzkumu	131
5.15 Být tam, psát tady	137
6. Antropologický výzkum mezi dobrodružstvím a nudou	141
Literatura	147
Summary	161
Jmenný rejstřík	163
Věcný rejstřík	167

Úvod

Terénní výzkum se příliš neliší od svádění žen, tvrdí s lehkou nadsázkou Morris Freilich. Úspěchu lze dosáhnout snáz, pokud dotyčný hovoří jejich jazykem a vášnivě se zcela oddává sledování svého cíle. Navázání vztahu nezbytně vyžaduje šarm a styl a také cílevědomé a efektivní nakládání s informacemi získanými od informátorů. Dosažení úspěchu především vyžaduje značnou investici času a energie (Freilich 1978: 31). Podobných přirovnání a více či méně výstižných výroků na téma, jak se má provádět antropologický terénní výzkum či čemu se podobá, nalezneme v odborné literatuře mnoho. Zřejmě proto, že podmínky, za nichž se realizují terénní výzkumy, osobní prožitek pobytu v terénu a jeho reflexe jsou do té míry subjektivní, že dost dobře nelze zcela standardizovat správné postupy a vypracovat návod, jenž každému, kdo se jím bude řídit, zaručí úspěch. Terénní zkušenosti generací antropologů a vyzkoušené a ověřené techniky sběru dat však představují bohatý zdroj poučení a inspirace, jak připravit vlastní terénní výzkum.

Za předmět této knihy jsem si zvolil rozmanité způsoby, jakými etnografové, etnologové a sociální a kulturní antropologové získávají empirická data o sociokulturních jevech. Nejdříve vysvětlují systematiku anglosaského pojetí antropologie a základních koncepcí sociální a kulturní antropologie.

Podstatnou část knihy jsem věnoval výkladu klasického pojetí stacionárního terénního výzkumu v sociální a kulturní antropologii, včetně technik terénního výzkumu, které při jeho realizaci antropologové zpravidla uplatňují. Terénní výzkum se stal základní metodologickou strategií sociální a kulturní antropologie, jeho pojetí se však v průběhu existence oboru značně proměňovalo.

V každém období antropologové vypracovali takový postup získávání etnografických dat, který dobře sloužil dobové představě, jak objasnit rozmanitost člověka a kultury v čase a prostoru. Poněkud nespravedlivě se někdy přisuzuje představitelům klasického evolucionismu přezdívka „kabinetní antropologové“. Jistě, z hlediska standardů pojetí antropologického výzkumu, jak se vyprofilovaly ve 20. století, jeví se výrazně menší zájem o to, vypravit se přímo za „předmětem“ svého studia. Odpověď Frazera na otázku, zda někdy spatřil divochy, o nichž tak zasvěceně a poutavě psal, vstoupila do dějin antropologie a je z tohoto hlediska příznačná: „Bože, chraň!“ (Hays 1979: 121). Nicméně i představitelé klasického evolucionismu získávali empirická data, jen během vlastního nezprostředkovaného terénního výzkumu.

Rozmanitost názorů, jak postupovat během antropologického poznávání kulturních a sociálních jevů podle mého názoru půvabným způsobem ilustruje vzpomínka Evana Evans-Pritcharda, jenž se jako student zajímal, jak má uskutečnit terénní výzkum a ptal se svých učitelů a starších kolegů. Pestrost odpovědí a jejich obsah jsou okouzující: „Když jsem byl mladý zapálený student v Londýně, domníval jsem se, že bych se měl pokusit získat pár tipů od zkušených terénních výzkumníků, než se vydám do střední Afriky. Nejdříve jsem hledal radu u Westermarcka. Vše, co jsem od něj dostal, znělo ‚nekonverzujte s informátorem více než dvacet minut, protože pokud nebudete po té době znuděn vy, on bude‘. Velice dobrá rada, i když poněkud nepřiměřená. Pátral jsem po návodu u Haddona, nejprřednějšího terénního výzkumníka. Sdělil mi, že to bylo ve skutečnosti všechno docela jednoduché. Člověk by se měl vždycky chovat jako džentlmen. Také velice dobrá rada. Můj učitel Seligman mi řekl, abych každý večer bral deset zrněk chininu a nepřibližoval se k ženám. Slavný egyptolog sir Flinders Petrie mi jen řekl, abych se netrápil tím, že budu pít špinavou vodu, neboť se vůči ní brzy stanu imunním. Nakonec jsem se zeptal Malinowského a bylo mi řečeno, abych nebyl zatracený blázen. Tudíž neexistuje jednoznačná odpověď; bude do značné míry záviset na člověku, na společnosti, kterou studuje, a podmínkách, za nichž tak činí“ (Evans-Pritchard 1973: 1). Antropologický terénní výzkum stále zůstává opředen mnoha otázkami, nejasnostmi a očekáváními.

Text knihy jsem místy ladil do osobnějšího tónu, než je v českém akademickém stylu psaní obvyklé. Domnívám se totiž, že pojednání o terénním výzkumu nelze zcela oddělit od vlastní zkušenosti. Podkapitoly zařazené v oddílu *Techniky terénního výzkumu* zakončují výňatky z vlastních zápisků, které jsem si vedl při pobytu na Papui-Nové Guineji v letech 2009 a 2011. Osobní ráz vykazují rovněž některé další pasáže, kde mi přišlo vhodné nepsat jako autor,

ale jako antropolog Martin Soukup. Každý zařazený výňatek či komentář vsunutý přímo do textu v nějakém ohledu ilustruje či doplňuje pojednávané téma. Tyto pasáže nedatuji a neuvádím ani bibliografický odkaz; místy jsou formulace stylisticky neobratné, což lze připsat na vrub situacím a osobnímu stavu, v nichž jsem zápisky prováděl. Namísto je ještě poznámka stran některých pojmů, s nimiž v textu pracuji. Při pojednávání o „předmětu“ výzkumu oscilují mezi pojmy kultura a komunita. Jestliže pracuji v této souvislosti s pojmem kultura, vztahuji se spíše k obecné rovině problému. Naopak výraz komunita může zastupovat širokou paletu sociálních uskupení a formací, jež se mohou stát předmětem terénního výzkumu. Komunitou v nejširším smyslu rozumím skupinu osob, která je zpravidla alespoň v nějakém ohledu vázána na určitý prostor; příslušníci komunity sdílejí pocit sounáležitosti a zároveň jako jednotka cítí odlišnost od jiných srovnatelných skupin, členové komunity se mezi sebou dobře znají, interagují a kooperují. Komunitou v takovém případě může být školní třída, vědecký tým, obyvatelé vesnice, parta bezdomovců či třeba úředníci obecního úřadu.

Zatímco zahraniční literatura k tématu je bohatá, v původní české odborné literatuře zatím nejsou antropologické metody a techniky zkoumání socio-kulturních jevů dostatečně podchyceny a reflektovány. Pokud zájemce o tuto problematiku nedisponuje přístupem k bohatým zahraničním odborným zdrojům, musí se spolehnout na všeobecné příručky a několik překladových prací. Přitom metodologie tvoří základy každého oboru. Pokud se tedy v českém odborném prostředí vyvíjejí snahy o etablování antropologie, jež by snesla srovnání se zahraničním stavem oboru, je nezbytné rozvíjet a reflektovat metodologii, která nebude úzce specializovaná pouze na lokální tematické okruhy. Žádná kniha nevzniká *ex nihilo*, rád bych proto jmenovitě poděkoval za pomoc, konzultace, informace a spolupráci Janu D. Bláhovi, Julii Grúzové, Petru Janečkovi, Michaele Konopíkové, Martinu Rychlíkovi a rovněž mým studentům, kteří se vždy tvořivě ptají, jak se „dělá antropologie“. Jejich otázky mě vedou k přemýšlení nad historií a současností oboru.

/1/

Povoláním antropolog

Antropologie se na přelomu 19. a 20. století zrodila jako empirická disciplína a terénní výzkum se prosadil jako její hlavní metodologická strategie. Zpočátku se orientovala na studium kultur aliterárních společností, což obvykle obnášelo vypravit se do některé mimoevropské lokality, kde antropologové v přímém, nezprostředkovaném kontaktu s místními obyvateli získávali etnografická data. Vedlo to ke vzniku ne zcela správného lidového obrazu antropologa jako dobrodruha, jenž se vydává do dosud málo prozkoumaných míst, kde žije obklopen „divochy“, kteří se oddávají svým tajuplným kultům, jsou nebezpeční, nezkrotní a dost možná i kanibalové. Takový mýtus přižívovali sami antropologové svými knihami, v nichž barvitě líčili mnohdy dramatické události, nezvyklé praktiky domorodců a těžkosti, jimž museli sami čelit, aby mezi nimi s úspěchem realizovali terénní výzkum. Zkrátka a dobře, v mnohých lidech vyvolává povolání antropologa romantické představy. Jak by ne, stačí se začít například do líčení Raymonda Firtha, jak se přibližoval k břehům ostrova Tikopia kdesi v Pacifiku: „V chladu brzkého rána, těsně před východem slunce, se oblouk jižního kříže skláněl k východnímu obzoru, na němž byl slabě viditelný malý tmavý obrys. Pomalu rostl do hrbolaté horské masy, zcela vystupoval z oceánu, a pak, jak jsme se přiblížili na několik mil, se kolem jeho základny

ukázal úzký prstenec nízké ploché země s hustou vegetací. Zasmušilý šedý den se svými nízkými mraky posílil můj chmurný dojem z osamělého vrcholu, divokého a bouřlivého...“ (Firth 1957: 1). Firth nás nenechává na pochybách, že se vydal do vzdáleného světa, když úvodní kapitolu nazval *V primitivní Polynésii*.

Nancy Howellová, k jejímuž dílu se budu opakovaně obracet, uskutečnila výzkum mezi antropology s cílem zjistit, jaký je typický obraz antropologa a čemu během terénního výzkumu musí občas či často čelit. Ze získaných dat vyplynulo, že příslušníci „kmene antropologů“ se obvykle vyznačují dobrou tělesnou kondicí, netrpí nadváhou a nemají sklony k nadměrnému pití alkoholu a užívání psychotropních látek, nemají sklony k depresím a jen výjimečně se jedná o samotáře, dokáží si dobře organizovat čas a své záležitosti a neradi podstupují rizika. Zhruba vprostřed kariéry za sebou mají v průměru zkušenost bezmála devatenácti výzkumných pobytů, nejčastěji v kumulativním rozsahu dvou let. Z hlediska členění antropologie na čtyři subdisciplíny si zdaleka nejvíce absolventů volí jako svou specializaci sociální/kulturní antropologii (46 %), následuje antropologie archeologická (30 %) a nejméně je zastoupena antropologie lingvistická (5 %). Uplatnění získávají především na akademické půdě, hlavně na univerzitách a v muzeích (srov. Howell 1990).

Obraz antropologa zůstává zatížen očekáváními, která jsou s jeho povoláním spojována – život na odlehlých místech planety, nejlépe někde v divočině stranou civilizace, v ideálním případě u kmene dosud nekontaminovaného kontaktem s euroamerickou civilizací. Mnozí antropologové mají podle Howellové tendenci dávat svým vzhledem najevo, že jsou lidmi „z terénu“. Muži často nosí vous na znamení těžkostí s udržováním hladce oholené tváře v buši; člověk si hned vybaví Krokodýla Dundeeho, jak předstírá, že si holí vous svým pověstným nožem. V šatníku antropologů prý dominuje unisexová barva khaki. Nezřídka nosí nějaké šperky, které je spojují s místem a kulturou, kde realizovali terénní výzkum. „Módní policie“ na výroční konferenci *Americké antropologické asociace* zjistila, že lze skutečně vysledovat jistý antropologický styl oblékání. Dominují spíše tmavší barvy, v trvalé oblibě zůstává nadčasová černá, na níž dobře vynikají šperky z terénu. Případně je dobrou alternativou hnědá, která také vypadá „antropologicky“. Hlavním nepsaným zákonem je „nebuď formální“; zejména se nenosí kravaty, ale téměř univerzálním doplňkem jsou šály a šátky, které zřejmě tvoří základ antropologického vkusu v oblékání (srov. McGranahan 2013).

Podobně obraz antropologického výzkumu představuje směsici domněnek, smyšlenek a skutečností. Z klasických etnografií si lze odnést dojem, že antropolog musí nejen vládnout odbornými znalostmi, ale také ovládat rozmanité dovednosti, které mu pomáhají přežít v místě výzkumu – rozdělávat oheň, našťípat dříví, líčit pasti a ulovit divokou zvěř, podojit kravku či vybudovat přístřešek. Ano, i takové dovednosti mohou v určitých lokalitách výzkumu přijít vhod, ale rozhodně dnes není běžné, že by antropologové působili někde v divočině a denně využívali dovednosti osvojené ve skautských oddílech.

Jak ovšem podotkla Howellová, v oboru se tak nějak považuje za více „antropologické“ spát na pryčně než v hotelu. Stravovat se v chýši kdesi v Africe se také pokládá za více „in“ než denně jíst v restauraci na Manhattanu, když antropolog zkoumá firemní kulturu nějakého bussiness centra v New Yorku namísto „tajemných“ rituálů afrického kmene (Howell 1990: 7). Podle citované autorky však statistiky mluví jasně. Stan či chýše představuje domov pro 59 % antropologů, nezávadnou vodu z kohoutků si mohlo dopřát jen 30 % výzkumníků a celých 58 % zůstávalo pro potřeby defekace odkázáno na latríny či prostor lesa. Na druhé straně zdroje potravy získávají v 68 % případů v supermarketech či na místních tržištích, jen 2 % antropologů zůstává odkázáno na lov a sběr potravy, 5 % si v místě jídlo pěstuje a 15 % si jej dopraví do místa výzkumu.

Nakonec je z toho obraz antropologa celkem patrný. Seznamovací inzerát by mohl znít asi následovně: *Jsem vysokoškolák, nekuřák a alkoholu se moc neoddávám, můj oblíbeným pitím je pramenitá voda, jsem v dobré tělesné kondici s průměrnou váhou, mám rád přírodu, zejména jsem si oblíbil přespávání ve stanu či chatce a podporuji místní potraviny. Jsem společenský typ, rád poznávám nová místa a lidi. Zn. dobrodružný život ve dvou.*

